

תוכן עניינים

1.....	מבוא
2.....	רקע ומסגרת נורמטיבית
2	תום הלב במשפט
5	תפקידו של תום הלב בהליכים אזרחיים
7.....	תקנות סדר הדין האזרחי
7	עקרונות היסוד
11.....	עקרון תום הלב במסגרת תקנות סדר דין אזרחי
13.....	הבעיה היישומית
14.....	משפט משווה
18.....	סיכום
19.....	ביבליוגרפיה

מוקד הדיון בסמינריון זה עוסק בתפקידו של עקרון תום הלב במסגרת ההליכים המשפטיים האזרחיים, תוך מתן דגש על האתגרים הטבועים ביישום שלו. מהות תום הלב, המתאפיינת בגמישותו המובנית ובשיקול הדעת הרחב שהוא מעניק לבתי המשפט, עומדת לא פעם בניגוד לאופי הנוקשה והמקיף של כללי סדר הדין האזרחי. דיכוטומיה זו מציבה אתגר מושגי, שכן תום הלב, עקרון המוגדר על ידי הסתגלותו ורוחב הפרשנות שלו, מתנגש לכאורה עם המבנה המחמיר והמבוסס על כללים של מערכות משפט אזרחיות. תום הלב פועל כנורמה רחבה ותקנית בנוף המשפטי, המנחה את שיקול הדעת והפרשנות השיפוטית. מנגד, נורמות דין אזרחיות מבוססות על כללים, שנועדו לספק מסגרת ברורה וחד משמעית להליכים משפטיים. שילוב הסטנדרט הקולח של תום לב בסדרי הדין הקבועים מעורר חששות תיאורטיים ומעשיים.

למרות האתגרים הללו, בית המשפט העליון יישם בעקביות את עקרון תום הלב בהליכים אזרחיים, וקבע כי על הצדדים לעסוק בזכויות ובפעולות משפטיות בכנות וביושרה. בקשה זו הפכה לדוקטרינה מבוססת, שחוזרת על פני החלטות שיפוטיות רבות. עם זאת, בחינה מדוקדקת יותר של הפסיקה מעלה נטייה ליישום שטחי של תום לב בהקשרים פרוצדורליים. שלא כמו בתחומים משפטיים אחרים שבהם העיקרון עבר שינויים וקונטקסטואליזציה, יישומו במשפט הפרוצדורלי לרוב חסר ספציפיות ועומק. בניגוד לתחומים מוגדרים יותר כמו דיני החוזים, שבהם תום הלב נחקר והוגדר לעומק, משמעותו והשלכותיו במשפט הפרוצדורלי נותרו מעט מעורפלות. עולות שאלות האם תחולתו של העיקרון בהליכים משפטיים משקפת את תפקידו בדיני החוזים, כיצד הוא משתנה בין סוגים שונים של הליכים משפטיים, והאם יישומו צריך להיות שונה בין הקשרים פרוצדורליים שונים.

הספרות בנושא מעידה על כך שתום הלב בליטיגציה נבדל מטבעו מיישומה בדיני החוזים או בתחומים משפטיים מהותיים אחרים, תוך שהיא טוענת לפרשנות מאופקת יותר במסגרת היריבות של הליכים משפטיים. תפיסה זו מכירה בהבדל המהותי בדינמיקה בין צדדים שיתופיים ביחסים חוזיים לבין צדדים יריבים בליטיגציה, חסרי אמון והסתמכות הדדית. ניתוח זה יחקור נקודות מבט אלו, תוך טענה לנחיצות להתאים את יישום תום הלב להקשר ולמאפיינים הספציפיים של תחומים משפטיים ומסגרות פרוצדורליות שונות. גישה כזו שמה לה למטרה להפיג את המתח המובנה בין עקרון תום הלב לבין אופיים המובנה של סדרי דין אזרחיים. הפרקים הבאים יפרשו את הנושאים הללו בפירוט.

תום הלב במשפט

עקרון תום הלב ממלא תפקיד מכריע במערכת המשפט על פני ענפי משפט שונים. כתפיסה בסיסית, היא מבטיחה הגינות, אמון ויושרה בהליכים משפטיים. בפרק זה ייבחן עקרון תום הלב, החל בהקדמה למהותו ומשמעותו. לאחר מכן נעמיק ביישומו בענפים משפטיים שונים, ונדגיש כיצד הוא מעצב ומשפיע על היבטים שונים של המשפט.

עקרון תום הלב ממלא תפקיד מהותי במערכת המשפט, והוא משמש כעיקרון מנחה במשפט המקומי והבינלאומי כאחד. תום לב מוגדר לעתים קרובות כחובה לפעול ביושר, בהגינות ובעקביות ביחסים חוזיים ומשא ומתן. היא דורשת מהצדדים לפעול באופן המכבד את האינטרסים הלגיטימיים של אחרים ולהימנע מלעסוק בכל התנהגות לא ישרה או מטעה. עקרון תום הלב מוכר ומיושם באופן נרחב במערכות משפטיות שונות, לרבות המשפט האזרחי, המשפט המקובל והמשפט הבינלאומי. בתחומי המשפט האזרחי, תום הלב מקודד בהוראות חוק, כגון הקוד האזרחי הצרפתי, שם הוא נחשב לעיקרון כללי של דיני החוזים. בתחומי המשפט המקובל, תום הלב משתמע בחוזים ונחשב לחובה הניתנת לאכיפה. בדומה, במשפט הבינלאומי, עיקרון תום הלב מוכר כעיקרון כללי השולט על התנהלותן של מדינות וארגונים בינלאומיים ביחסיהם זה עם זה. לעקרון זה יש חשיבות מכרעת בהבטחת הגינות ושוויון ביחסים משפטיים, קידום אמון ושיתוף פעולה בין הצדדים ושמירה על שלמות מערכת המשפט כולה.¹

עקרון תום הלב הוא מושג יסודי שיושם באופן נרחב בענפים משפטיים שונים. בדיני חוזים, תום הלב נחשב כעיקרון על השולט בהתנהגות הצדדים ומטיל חובת יושר, הגינות ושיתוף פעולה. היא מבטיחה שהצדדים יפעלו בצורה אחראית וסבירה, ומונעת כל צורה של התנהגות אופורטוניסטית או ניצול לרעה של זכויות. כפי שמדגיש עקרון תום הלב רלוונטי במיוחד בהקשר של פרשנות וביצוע חוזה, שכן הוא מחייב את הצדדים לנהוג ביושר ובהגינות בהתנהלותם זה עם זה. זאת ועוד, לעקרון תום הלב תפקיד מכריע גם בענפים משפטיים אחרים, כגון דיני הנזיקין והמשפט המנהלי. בדיני הנזיקין, תום הלב מופעל פעמים רבות במקרים של מצג שווא או התנהגות מרמה, כאשר בית המשפט רשאי לשקול האם הנתבע פעל בתום לב או מתוך כוונה להונות. בדומה, במשפט המנהלי מופעל עקרון תום הלב כדי להבטיח שרשויות ציבוריות יפעלו בצורה הוגנת וסבירה בעת הפעלת סמכויות שיקול הדעת שלהן. ככלל, עקרון תום הלב משמש עיקרון מנחה בענפים משפטיים שונים, המהווה בסיס לקידום הגינות, סבירות ויושרה ביחסים משפטיים.²

¹ Kolb, R. (2006). Principles as sources of international law (with special reference to good faith). *Netherlands international law review*, 53(1), 1-36

² Hesselink, M. W. (2010). The concept of good faith. *Towards A European Civil Code, Fourth Revised and Expanded Edition*, 619-649.

במסגרת המשפטית של ישראל, תום הלב פועל כקו מנחה מרכזי, חודר במארג הפסיקה, במיוחד בתחום דיני החוזים, ומתרחב לשיקולים שיפוטיים רחבים יותר. היא תופסת תפקיד מרכזי בין ערכי הליבה של מערכת המשפט, אף על פי שטבעה המופשט מחייב את הגופים השיפוטיים להחדיר בה פרשנות קונקרטית. עקב מקורותיו למשפט העברי, המשפיע באופן משמעותי על מערכת המשפט בישראל, עקרון תום הלב מתפרש בקנה אחד עם עקרונות המשפט העברי ומורשת התרבות של ישראל, דבר המדגיש את החשיבות והמשמעות שלו לאורך ההיסטוריה בהתייחסות רחבה, המהות של תום הלב שואפת לכלול מושגים מוסריים וחברתיים של הוגנות, להבטיח שצדדים יעסקו בעסקאות ביושרה, בחגיגות ובמחויבות למטרות ההדדיות שנצפו בהתחלה. היא שואפת לקיים את רוח העסקה ואת הרציונל המובנה שלה, תוך מתן מענה לרציונליות כלכלית על ידי מתן פעולות שרירותיות שעלולות לערער הסכמים חוזיים, ובכך לחסוך מהצדדים את הצורך בהתניות ממצות ומפורשות כדי להתגונן מפני קפריזיות שכזו.³

החלטת בית המשפט העליון בתיק ספקטור נגד צרפתי חקרה באופן ביקורתי את חובות הפעולה בתום לב בשלבים המוקדמים של המשא ומתן על חוזים, כמתואר בסעיף 12 לחוק החוזים. לב הוויכוח היה האם יש לפרש אחריות זו על סמך הכוונות והאמונות האישיות של מנהלי המשא ומתן, או שיש להעריך אותה על רקע רחב יותר של ציפיות חברתיות להתנהגות נאותה. במקרה זה, בית המשפט בחר לאמץ נקודת מבט סובייקטיבית על תום הלב.⁴ אולם גישה זו לא זכתה לתהודה של אהרון ברק, אשר מונה בספטמבר 1978 לבית המשפט העליון על ידי המשנה לנשיא משה לנדואי. ברק ראה בעקרון תום הלב נדבך יסוד במשפט הישראלי, כערך יסוד להנחיית אינטראקציות בין אנשים ובין יחידים למדינה לקראת יושר, יושרה וכבוד, ללא קשר להימצאות מחלוקות.

ברק מצא את ההזדמנות שלו לטעון למעבר לפרשנות אובייקטיבית של תום לב זמן קצר לאחר כניסתו לספסל. הזדמנות זו הגיעה בדמות תיק של סכסוך עבודה בעניין תחבורה ציבורית באר שבע בע"מ, שהגיע לבית המשפט העליון בתחילת 1980. בפסק דינו טען ברק לראיית תום לב דרך עדשה אובייקטיבית, בטענה שיש להעריך פעולות מול מה שמקובל ככנה והוגן על ידי החברה, ולא על פי האמונות הסובייקטיביות של הפרט.⁵ פרספקטיבה זו זכתה להסכמה פה אחד של חבריו השופטים. החלטה זו סימנה את תחילתה של שורה של פסקי דין של ברק שקבעו בתוקף פרשנות אובייקטיבית של עקרון תום הלב. במקרים שלאחר מכן, כמו פנידר נ' קסטרו ורביב משה נ' בית יולס, המשיך ברק לדגל כי תום הלב יימדד בסטנדרטים חברתיים כפי שפורשו על ידי בית המשפט.⁶ כפי שאמר השופט ברק

³ בנימין פורת 'תום לב: עיון מושגי השוואתי' משפטים 624, 603 (2010).

⁴ ע"א 838/75 ספקטור נ' צרפתי, פ"ד (1) 231 (1977).

⁵ בג"ץ 59/80 שירותי תחבורה ציבוריים באר שבע בע"מ נ' בית הדין הארצי לעבודה בירושלים, פ"ד (1) 828 (1980).

⁶ ע"א 270/80 פנידר חברה להשקעות פתוח ובנין בע"מ נ' קסטרו, פ"ד (2) 713 (1981); ע"א 207/79 רביב משה ושות' בע"מ נ' בית יולס בע"מ, פ"ד (1) 533 (1982).

" המטען הערכי, הניתן ליושר, אמון והגינות, אינו יכול להיות תלוי בשיקולים סובייקטיביים אלה, אלא הוא נקבע על-ידי סטנדרדים הערכיים הראויים של החברה הישראלית, כפי שבית המשפט מבין אותם מעת לעת. מכאן התפקיד הנכבד, המוטל על הרשות השופטת, החייבת מחד גיסא לגבש את הסטנדרדים של התנהגות בתום-לב, והצריכה מאידך גיסא להפעילם מדי פעם, על-פי הנסיבות המיוחדות של כל מקרה ומקרה,"

באמצעות פסקי דין משפיעים אלה, הותיר ברק חותם מתמשך על התפתחותו של עקרון תום הלב, והבטיח שהוא הפך לסטנדרט יסוד במשפט הישראלי, המבוסס על קריטריונים אובייקטיביים.⁷ השיח על משמעותו הפילוסופית של תום הלב רווי מחקרים משפטיים, כאשר חוקרי משפט מוערכים רבים הקדישו ניתוחים מקיפים לפרשנותו וליישומה הן במשפט הישראלי והן במסגרת הסדר המשפטי הבינלאומי. בעידן של היום של אינטראקציות משפטיות גלובליות מתפתחות, הכרחי לפנות לעבר יישומים פרגמטיים, מוכוונים פתרון, של עקרון תום הלב. על ידי יישום עיקרון זה בצורה נבונה אך מרחיבה, מעמדו המוערך כדוקטרינה מנחה לא רק נשמר אלא גם מתחזק, ומשמש כמנגנון חזק ליישוב סכסוכים במישור המשפטי הפרטי והציבורי כאחד. גישה זו מבשרת על הסתגלות פרגמטית של תום לב, ומציבה אותה ככלי רב-תכליתי לניווט במורכבות של אתגרים משפטיים עכשוויים.⁸

⁷ אהרן ברק פרשנות במשפט — כרך רביעי: פרשנות החוזה 213 (2001).

⁸ שלומי נרקיס עיקרון "תום-הלב" במשפט הישראלי (דין, הלכה ומעשה) **אוצר המשפט** (2023).

תפקידו של תום הלב בהליכים אזרחיים

באשר לתום הלב במשפט הישראלי בתחום הפסיקה, עיקרון תום הלב וחובת ההגינות הנלווית לו בביצוע התקשרויות משפטיות, בין אם בין יחידים, תאגידים או בין יחידים ותאגידים, ראו התפתחות נרחבת במשפט האזרחי, והרחיבו עוד יותר את טווח ההגעה שלו לתאגידים. תחומי המשפט. מוערך כעיקרון עליון בתחום המשפט הפרטי, תום הלב משפיע על הנוף המשפטי. עיקרון זה משמש ככלי הגנה לעסקאות משפטיות הנערכות על ידי ישויות, החל מיחידים ועד לגופים תאגידיים וממשלתיים. ככזה, הוא מהווה בסיס עצמאי לייחוס אחריות משפטית, משלים דרכים קיימות של אחריות חוזית או רשמית. לפיכך, דוקטרינת תום הלב מתגלה כנדבך יסודי להטלת חובות בהקשר המשפטי האזרחי.

לעקרון תום הלב יש משמעות עצומה בתחום ההליכים המשפטיים האזרחיים, המשמש אבן יסוד.⁹ הפסיקה קבעה כי מימוש זכויות משפטיות ומילוי חובות ופעולות חייבות להתנהל ביושר ובהגינות תוך הקפדה על רף אובייקטיבי של התנהגות הולמת בין הצדדים. עקרון זה, המושרש עמוק במשפט האזרחי, יכול להוביל ליצירת או לביטול התחייבויות המבוססות על פעולות רשלניות או אי עמידה בסטנדרטים אלו. " על בעלי הדין להפעיל את הזכויות והחובות המעוגנים בכללי הפרוצדורה האזרחית בדרך מקובלת ובתום-לב" פסקי דין אלה מדגישים את ההכרח של מערכת המשפט להפעיל את סמכויותיה ביושרה ובכנות. הפרות של עיקרון זה לא נותרו ללא עונש, עם עונשים שנגזרו על אי ציות.¹⁰ כתוצאה מכך, מאתגר לדמיין הליכים משפטיים אזרחיים הפועלים ללא העיקרון המנחה של תום לב. עד שנות ה-80, מושג תום הלב נעדר ממסגרות משפטיות ואף נחשב ללא רלוונטי במסגרת האופי האדורסארי המהווה של המשפט האזרחי בישראל.¹¹ הכנסת תום הלב למשפט האזרחי התרחשה בשנת 1981, בפרשת של שילה תוך הרחבת עקרונות דיני החוזים לפעולות משפטיות שאינן חוזיות. ההחלטה שהתקבלה על ידי השופט ברק בתיק ציון דרך זה חוללה שינוי פרדיגמה, בעיקר בשל האופי המורכב של החלת עקרון תום הלב במקרה כזה יתרה מכך, ראוי לציין כי המסגרת המשפטית הקיימת כבר סיפקה מנגנונים להשגת תוצאות הוגנות מבלי להזדקק לעקרון הרחב ומרחיק הלכת של תום הלב, מה שמעלה שיקולים לגבי נחיצות אימוצו.¹² שילוב תום הלב במשפט האזרחי התרחש בתקופה המאופיינת בהליכים אזרחיים מניפולטיביים כפי שאופייני לשיטה האדורסרית קלאסית, שאפשרה מרחב פעולה משמעותי בהגשת תביעות, זה עמד בניגוד גמור לציפייה הגוברת ליושר ולהגינות בעסקאות משפטיות שהלכה וצברה תאוצה. עקרון תום הלב תופס תפקיד מרכזי במשפט הישראלי, ומרחיב את השפעתו הרבה מעבר לגבולות דיני החוזים לעיצוב חובות וחובות על פני קשת רחבה של אינטראקציות משפטיות. עקרון זה, המעוגן בחוק החוזים (חלק כללי), מחייב את כל הצדדים לפעול ביושר וביושר לא רק במילוי ההתחייבויות החוזיות אלא גם לאורך תהליך המשא ומתן המוביל לכריתת החוזים.

⁹ בש"א 06/2236 חממי נ' אוהיון, 7 (פורסם בנבו, 5.6.2006). ; ע"א 15/3496 הורמוזי בבלפור נ' גבעת מרום בע"מ, 2 (פורסם בנבו, 17.1.2017).

¹⁰ בש"א 06/6479 בנק דיסקונט נ' שני, 7-8, 12 (פורסם בנבו, 15.1.2007).

¹¹ יששכר רוזנצבי הליך האזרחי 245–248 (2015).

¹² בר"ע 80/305 שילה נ' רצקובסקי, פ"ד לה(3) 449 (1981).

ספציפית, סעיף 39 לחוק החוזים מחייב פעולות במסגרת התחייבויות חוזיות להתנהל בצורה מקובלת ובתום לב, בעוד שסעיף 12(א) מדגיש את ההכרח בתום לב ובהתנהגות מקובלת במהלך משא ומתן על חוזים. עם זאת, היקף תום הלב משתרע אף יותר, כפי שבא לידי ביטוי בסעיף 61(ב) לחוק החוזים, המרחיב את תחולתו כך שתכלול פעולות משפטיות מחוץ לתחום החוזים וההתחייבויות שאינן נובעות מחוזים. פרשנות מרחיבה זו של השופט אהרן ברק מבשרת את תום הלב כעקרון "מלכותי", הבסיסי לשיטת המשפט בישראל ומקבע סטנדרט אובייקטיבי להתנהגות נאותה בכל היחסים הבין-אישיים. "אחת מאותן דוקטרינות כלליות, החלות בכל תחומי המשפט, היא עקרון תום הלב. על פיה, כל בעל זכות (במובנה הרחב) צריך להפעיל את זכותו בתום לב. עקרון זה - אשר מקורו הפורמלי הוא בהוראות הסעיפים 139-61(ב) לחוק החוזים (חלק כללי), התשל"ג-1973 - הוא עקרון "מלכותי"... הוא קובע אמת מידה אובייקטיבית של התנהגות ראויה במכלול היחסים הבינאישיים".¹³

השפעתו של עיקרון זה באה לידי ביטוי בשילובו, בין אם במפורש ובין אם במשתמע, בכלי חקיקה שונים אחרים. **אלה כוללים, בין היתר, את חוק המכר, חוק השכירות, ניירות ערך והגנת הצרכן,** שכל אחד מהם קובע חובות ספציפיות של גילוי ויושר בעסקאות, ובכך מחזק את המנדט הכולל של הדוקטרינה להגינות ושקיפות בהתנהלות משפטית.¹⁴ דרך הפריזמה של דוגמאות חקיקה אלה, עקרון תום הלב משמש כלי קריטי בחתירה לצדק, המבטיח שאינטראקציות משפטיות מתנהלות תוך כבוד בסיסי להגינות, יושרה, והציפיות הסבירות של כל הצדדים המעורבים. תחולתו הרחבה על פני תחומי משפט מגוונים לא רק מדגישה את חשיבותו כסטנדרט אתי מנחה אלא גם ככלי משפטי דינמי המסוגל לטפל בסוגיות משפטיות מורכבות באופן התואם את הערכים החברתיים ועקרונות המוסר.

לסיכום בשנים האחרונות הולכת וגוברת ההכרה בחשיבות תום הלב גם בתחומים אחרים של המשפט האזרחי. ניתן לייחס את השינוי הזה למספר גורמים. ראשית, גברה המודעות לצורך בהגינות והגינות בהליכים אזרחיים. ככל שהחברה הופכת מורכבת ומקושרת יותר, חשוב יותר ויותר להבטיח שהצדדים יפעלו בתום לב וייתייחסו זה לזה בהגינות. שנית, הולכת וגוברת ההכרה בתפקיד שתום הלב ממלא בקידום יעיל ואפקטיבי של יישוב סכסוכים. באמצעות דרישה מהצדדים לפעול בתום לב, בתי המשפט יכולים לעודד את הצדדים לנהל משא ומתן משמעותי ודיוני פשרה, ובכך להפחית את העומס על מערכת בתי המשפט. לבסוף, גברה ההכרה בחשיבות תום הלב בשמירה על אמון הציבור והאמון במערכת המשפטית. כאשר צדדים פועלים בחוסר תום לב, הדבר פוגע בשלמותה של מערכת המשפט ופוגע באמון הציבור. כתוצאה מכך, בתי המשפט היו מוכנים יותר ויותר להטיל סנקציות על צדדים הפועלים בחוסר תום לב ולפסוק פיצויים או סעדים אחרים לצדדים שנפגעו מהתנהגות כזו.¹⁵

¹³ ע"א 2643/97 גנז נ' בריטיש וקולוניאל חברה בע"מ ואח', פ"ד נז(2) 385 בעמ' מ' 386.

¹⁴ סעיפים 16 ו-11 לחוק המכר, התשכ"ח-1968; סעיף 8 לחוק השכירות והשאלה, התשל"א-1971; סעיף 16 לחוק ניירות ערך, התשכ"ח-1968; סעיף 4 לחוק הגנת הצרכן, התשמ"א-1981.

¹⁵ Ben-Porath, A. G. (2021). *Security Studies in Israel: Scholarship and Practice* (Doctoral dissertation, Ohio University).

תקנות סדר הדין האזרחי

עקרונות היסוד

עקרונות היסוד המגולמים במסגרת תקנות סדר הדין האזרחי החדשות מהווים את אבן היסוד של מסגרת המשפט האזרחי של המדינה. עקרונות אלה משקפים את הערכים החברתיים והמשפטיים שבבסיסם, ומשמשים מדריך אינסטרומנטלי לחקיקת פסקי דין משפטיים. המבוא של מחוקק המשנה לתקנות אלה מדגיש תגובה לעומס של מערכת המשפט, תופעה בולטת יותר בישראל מאשר בעמיתיה המערביים. מצב זה הצריך רפורמה טרנספורמטיבית, ששיאה צמצום תקנות המשפט האזרחי מלמעלה מחמש מאות למאה ושמונים בלבד. לפני התעמקות בעקרונות היסוד המפורטים בתקנות חדשות אלה, ראוי להגדיר סדר הדין האזרחי. סדר הדין האזרחי מתפקד כמנגנון שמספקת המדינה לאזרחיה, ומקל על פתרון מחלוקות ביניהם או בינם לבין המדינה, למעט תפקידיה הריבוניים או הרגולטוריים. הנורמות הפרוצדורליות השולטות בהליכים אזרחיים אינן מכתובות את הזכויות הפנימיות של יחידים, אלא מתארות את המנגנונים לשיפוטם. הרפורמה בסדר הדין האזרחי שמה לה למטרה להמשיג מחדש את מסגרתה, ובכך להחזיר את התקנות הפרוצדורליות כמכשירים מרכזיים ומשמעותיים בשיפוט משפטי ובאינטראקציה בין אזרחים. רפורמה זו שואפת להגביר את היעילות, לייעל תהליכים ולקצץ את משך ההליכים האזרחיים, הכל במסגרת מערכת צודקת ושוויונית. היא שואפת ליצור איזון בין הצרכים המגוונים של בעלי הדין, לרבות הפרשות למי שאינם מיוצגים, בכל עת שצריך.¹⁶

ההתפתחויות הבאות במשפט המהותי השפיעו תמיד על המשפט הפרוצדורלי. ליטיגציה אזרחית חרגה מהגבולות הטכניים שלה בעבר כדי להופיע ככור היתוך לזכויות אדם ולערכים הבסיסיים שלהן, שעליו מוטלת המשימה לשמור על מערכת המשפט. אבולוציה זו מעוגנת בשתי מגמות עיקריות: שילוב עקרונות חוקתיים במשפט האזרחי ושינוי פרדיגמה בתוך מערכת המשפט. שינוי זה כולל יציאה הדרגתית מהמערכת האדוורסרית לעבר שילובם של אלמנטים אינקוויזיטוריים, מעבר למסגרת מנהלית.¹⁷ התקנות הפרוצדורליות הקודמות היו חסרות מטרות מפורשות ועקרונות יסוד, אשר נקבעו לסירוגין באמצעות פסיקות שיפוטיות. מנגד, תקנות סדר הדין האזרחי תשע"ח-2018 מבטאות בבירור עקרונות אלו בחלק א', לצד הסבר מפורט המתייחס הן לעקרונות עצמם והן לסוגיית הגודש השיפוטי. הרפורמה שואפת לבסס פרדיגמה חדשה, המעלה את התקנות הפרוצדורליות לתפקיד מרכזי במינהל המשפט האזרחי. יוזמה זו שמה לה למטרה לייעל, לפשט ולקצר הליכים אזרחיים, תוך הבטחת צדק במסגרת פרוצדורלית הוגנת וראויה. זה כולל מתן מענה לצרכים של בעלי דין שונים, במיוחד אלה שאינם מיוצגים, על ידי מתן כלים מיוחדים הדרושים.¹⁸

¹⁶ יששכר רוזן-צבי **הרפורמה בסדר הדין האזרחי: מורה נבוכים** (2021)

¹⁷ דודי שוורץ סדר דין אזרחי: חידושים, תהליכים ומגמות **הקריה האקדמית אונו** (2007)

¹⁸ דברי ההסבר לתקנות סדר הדין האזרחי, התשע"ט-2018.

מטרת העל של תקנות סדר הדין האזרחי היא לשרטט את העקרונות המנחים את ניסוחן, המשקפים את המטרות העומדות בבסיס המשפט המשפטי האזרחי. תקנות אלו משמשות מסגרת יסוד, הדומה ל"תוכנה הניתנת להפעלה", שנועדה לברר וליישם את העקרונות המשפטיים הבסיסיים בליטיגציה פרטית. הלגיטימיות של נורמות פרוצדורליות אלו נגזרת בעיקר ממטרתן לעשות צדק על ידי יישום חוקים. מטרה עיקרית של ההליך האזרחי היא הבהרת האמת, תוך הבחנה בין אמיתות משפטיות ועובדתיות, אשר נחקרות ביתר פירוט בחלק ייעודי. בנוסף, מטרה קריטית היא להבטיח ניהול צדק יעיל, מניעת עיכובים מופרזים והוצאה בזבזנית של משאבים שיפוטיים תוך שמירה על הצגה מקיפה וראויה של ראיות וטענות על ידי כל הצדדים המעורבים. יעילות בסדר הדין האזרחי שואפת ליישב סכסוכים במהירות, תוך הערכת התועלת של תביעות פרוצדורליות מול עלויותיהן, מבלי להתעמק בזכויות המהותיות של הצדדים אלא להתמקד בהליך השיפוט עצמו. מטרות אחרות של ההליך האזרחי כוללות קידום וודאות ויציבות משפטית, ובכך לטפח תוצאות צפויות והבטחת סופיות של החלטות שיפוטיות למניעת התדיינות מתמדת. יתרה מזאת, עקרונות השוויון והצדק הפרוצדורלי מודגשים כעיקרי יסוד של מסגרת סדר הדין האזרחי.¹⁹ התקנות מנסחות הליכים ספציפיים לניהול ליטיגציה אזרחית, במטרה לבסס וודאות שיפוטית, למנוע שרירותיות, ולהקפיד על עקרונות חוקתיים העומדים בבסיס הליך שיפוט הוגן והוגן. זה נועד להוביל לתוצאות אמת, שיפוט נכונים ופתרון צודק של מחלוקות, שלא בהכרח יגיעו לשיאם בצו משפטי.²⁰

תקנות סדר הדין החדשות מחולקות לשני חלקים: הראשון מתייחס לעקרונות היסוד של סדר הדין האזרחי, שנועד כמסגרת מנחה לניהול הליכים אזרחיים וככלי פרשני עיקרי לעניינים השנויים במחלוקת. הקטע האחרון מונה את סדרי הדין האזרחיים הכלליים. שיח זה יתמקד בקטע הפתיחה, תוך פירוט העקרונות הבסיסיים העומדים בבסיס תקנות סדר הדין האזרחי החדשות. העיקרון הראשון מדגיש את מטרותיהן של תקנות סדר הדין האזרחי, שנועדו ליצור מסגרת פרוצדורלית המגבירה את יכולת החיזוי המשפטית, מונעת פעולות שרירותיות ודבקה בנורמות חוקתיות. קרן זו שמה לה למטרה להבטיח את היושרה וההגינות של תהליכים שיפוטיים, בשאיפה לחשוף את האמת ולאפשר יישוב סכסוכים הוגן כאמור קביעת סדרי דין לניהול ההליכים האזרחיים בבית המשפט, ליצור ודאות דיונית כדי להגיע לחקר האמת ולהשיג תוצאה נכונה ופתרון צודק של הסכסוך. לשים לב בנקודה זו כי התקנה מדברת על פתרון צודק של הסכסוך, ולא בהכרח סיום הסכסוך בהחלטה משפטית. "מטרות תקנות סדר הדין האזרחי הן לקבוע סדר דין לניהול ההליכים האזרחיים בבית המשפט, ליצור ודאות דיונית, למנוע שרירותיות ולהגשים את העקרונות החוקתיים העומדים ביסודו של הליך שיפוט ראוי והוגן, כדי להגיע לחקר האמת, ולהשיג תוצאה נכונה ופתרון צודק של הסכסוך".²¹

¹⁹ ענת אלבק תקנה ואין מורים כן: על הסמכות החדשה של ערכאת הערעור לפי תקנה 138(א)(1) מאז הרפורמה בסדר

הדין האזרחי **עיוני משפט** (2023)

²⁰ יששכר רוזן-צבי **הרפורמה בסדר הדין האזרחי: מורה נבוכים** (2021)

²¹ סעיף 1 לתקנות סדר הדין האזרחי, התשמ"ד-1984

תקנה מספר שתיים מבהירה כי "הליך שיפוטי ראוי והוגן מתקיים במערכת שיפוטית עצמאית ובלתי תלויה שהוקמה לפי דין, נגישה לציבור, מקיימת דיון לפי כללי הצדק הטבעי, מכריעה בתוך זמן סביר על יסוד הטענות ההדדיות המובאות לפניה, מנהלת את ההליך ופוסקת בו באופן שוויוני, מידתי ויעיל ומנמקת את החלטותיה" באשר ליושרה והגינות ההליכים השיפוטיים, העיקרון השני מדגיש את משמעותם. הוא מדגיש את הצורך במערכת משפט שתהיה עצמאית, חסרת הטיות ונגישה לכל האזרחים. עוד הוא מדגיש את הצורך בהליכים לדבוק בעקרונות הצדק הטבעי, תוך קידום פסיקה מהירה והנמקה שקופה בפסקי דין. זאת ועוד, היא דוגלת בטיפול בהליכים בצורה צודקת, מאוזנת ויעילה.²²

העיקרון השלישי מבהיר את חובותיהם של בתי המשפט והן של הצדדים המעורבים בליטיגציה. הוא מטיל על בתי המשפט את המשימה להקפיד על הנחיות פרוצדורליות כדי להשיג את מטרות העל של המסגרת, תוך ציפייה מהם לטפח ולשמור על הוגנות ויושרה באופן אקטיבי. הצדדים ונציגיהם המשפטיים צפויים לתמוך בבית המשפט בעשייתו, תוך עיסוק ביושר ויושרה משפטית, תוך הקפדה על בהירות בטענותיהם וסיוע בתהליך קבלת ההחלטות.²³ עקרון זה משקף את תפיסת האקטיביזם המשפטי במסגרת תקנות סדר הדין האזרחי מעודדת מעורבות שיפוטית בהליכים כדי לחשוף את האמת ולהשיג תוצאות מדויקות. גישה זו מחייבת ניהול שיפוטי אקטיבי של תיקים, לפי תקנה 3(א), "הדרישה שהשופט יהיה אובייקטיבי, אין משמעה כי על השופט לשתוק ולא להיות מעורב בהליך שלפניו... אין כל פסול בניווט הדין המשפטי בצורה עניינית ונמרצת אחרי מטרות להתחקות אחרי האמת... נראה כי מחוקק המשנה ביקש לסטות במידה -מה מעיקרון זה, בהטילו על בית המשפט חובה לגלות אקטיביות בניהול ההליך, ללא שהאובייקטיביות הראויה תיגרע, וזאת בהוראת תקנה 3(א) לתקנות".²⁴

בהתייחס להליכים פרוצדורליים, העיקרון הרביעי דן באיסור על פעולות של צדדים או עורכי דין שעלולים להפריע, לעכב או להשפיע לרעה על ההליכים. זה מדגיש את ההכרח לשמור על פעולות פרוצדורליות לאופי, לעלות ולמורכבות של התיק.²⁵ תקנה 4 אוסרת במפורש כל מניפולציה בחוסר תום לב בתהליכים משפטיים. הוא מתייחס לפעולות שמטרותן שיבוש הצדק, בין אם באמצעות עיכוב, הטרדה או אמצעים לא מידתיים ביחס לאופי התיק ולמורכבותו. העיקרון החמישי מציג את הרעיון של איזון בין האינטרסים של הצדדים מול האינטרס הציבורי. היא מחייבת את בתי המשפט לשקול את ההימור האישי של המתדיינים לצד דאגות חברתיות רחבות יותר. תקנה זו קובעת כי "נגישות הציבור למערכת בתי המשפט לרבות קיומו של דיון משפטי צודק, מהיר ויעיל, חיסכון במשאבי זמן ועלויות, מניעת הכרעות סותרות ומניעת שימוש לרעה בהליך השיפוטי". האינטרס הציבורי כולל את הנגישות של מערכת המשפט, קידום הליך משפטי צודק, מהיר ויעיל תוך מניעת פסיקות סותרות ושימוש לרעה פרוצדורלי.²⁶

²² סעיף 2 לתקנות סדר הדין האזרחי, התשמ"ד-1984

²³ סעיף 3 לתקנות סדר הדין האזרחי, התשמ"ד-1984

²⁴ יעקב שקד סדר הדין האזרחי החדש 290, מהדורה שלישית (2023).

²⁵ סעיף 4 לתקנות סדר הדין האזרחי, התשמ"ד-1984

²⁶ סעיף 5 לתקנות סדר הדין האזרחי, התשמ"ד-1984

כמו כן בסעיף זה נקבע כי כי בתי המשפט ישתמשו בעקרונות היסוד הללו בעת הפעלת שיקול דעת שיפוטי, תוך שימת דגש על הרלוונטיות שלהם בחקיקה זו ובחקיקה קשורה אחרת.²⁷

היבט הנורמטיבי של עקרונות אלה מודגש, במטרה להבטיח וודאות, שוויון, מציאת אמת ויעילות. כמו כן, הוא מצביע על מרחב הרוח שניתן לשופטים בפרשנות ויישום עקרונות אלה, במיוחד תוך שימת לב להיבט החדשני של איזון בין אינטרסים של הצדדים לבין טובת הציבור. גישה זו מעמידה את השופטים כהוגים מערכתיים, המתבוננים בהשלכות הרחבות יותר של פסיקותיהם.²⁸ שינוי זה מסמל הכרה בכך שמערכת המשפט משרתת את הרווחה הקולקטיבית, המשתרעת מעבר למקרים בודדים. החובות המוטלות על בעלי הדין להכיר במטרות השונות המפורטות מדגישות עוד יותר פרספקטיבה מורחבת זו.²⁹ ייתכן ועדיין יש צורך בבדיקה נוספת של הבסיסים המוסריים והאתיים המביאים לתקנות הפרוצדורליות החדשות, תוך התלבטות האם יש להעריך את ההוגנות דרך עדשות דאנטולוגיות או תוצאתיות, כאשר הראשונה מעריכה את מוסריות המעשים כשלעצמה, והאחרת את המוסר על סמך תוצאות.³⁰ בפסק דין שניתן לאחרונה, בית המשפט העליון הציע ניתוח נוקב של העקרונות העומדים בבסיס התקנות החדשות. בית המשפט ציין כי תקנה 1 נועדה במפורש למגר שרירותיות ולקיים את היסודות החוקתיים של הליך שיפוטי צודק והוגן. זה מכוון לגילוי האמת, הבטחת מסירת פתרונות מדויקים והוגנים לסכסוכים. תקנה 2 מפרטת כי הליך שיפוטי כזה חייב לפעול במסגרת המכבדת את הצדק הטבעי.³¹ יתרה מזאת, תקנה 3(א) מטילה על בית המשפט את ביצוע הליכים אלה, ומחייבת התקשרות יזומה להשגת מטרות התקנות וטיפול הליך צודק והוגן. בנוסף, תקנה 3(ב) מטילה חובה על בעלי הדין ויועצתם לתמוך במאמצי בית המשפט, המחייבת אותם לפעול ביושרה ובהגינות, במיוחד בהצגת העובדות השנויות במחלוקת ובבירור לעניין זה יפים דבריו של השופט סולברג באומרו

" מקום שבו רואה בית המשפט, בדרכו לחקר האמת, ובחירתו לתוצאה נכונה, כי נדרש הוא להעלות טענה מסוימת מיזמתו, מוטל עליו לעשות כן, כדי לקדם הליך ראוי והוגן. חובה דומה מוטלת גם על בעלי הדין שלפניו, הנדרשים לסייע בידו להגשים את תכלית התקנות"

בעצם בית המשפט הדגיש כי מחובתו ליזום תביעות לפי הצורך בחיפושיו אחר האמת והתוצאות הצודקות, עיקרון המשתקף בחובות המוטלות על בעלי הדין לסייע בהגשמת מטרות התקנות. מחויבות זו לצדק מתחזקת עוד יותר על ידי תקנה 176, המעניקה לבית המשפט סמכות שיקול דעת לתת הנחיות או לתקן טעויות פרוצדורליות, תוך הבטחת עמידה ברוח התקנות.³² סמכות זו מיועדת לנסיבות חריגות בלבד, תוך הדגשת חשיבותו של שיקול הדעת השיפוטי.

²⁷ סעיף 6 לתקנות סדר הדין האזרחי, התשמ"ד-1984

²⁸ יששכר רוזן-צבי **הרפורמה בסדר הדין האזרחי: מורה נבוכים** (2021)

²⁹ ענת אלבק תקנה ואין מורים כן? על הסמכות החדשה של ערכאת הערעור לפי תקנה 138(א)(1) מאז הרפורמה בסדר

הדין האזרחי **עיוני משפט** (2023)

³⁰ אסף טבקה "פרדיגמת מערך ההליכים המקדמיים בסדר הדין האזרחי החדש: מאפיינים דיוניים ומהותיים" **קריית המשפט** (2021)

³¹ רע"א 9138/20 **אורלי פיסטול נ' עוזרי שמעון** (פורסם בנבו, 07.02.2021).

³² תקנה 176 לתקנות סדר הדין האזרחי, התשמ"ד-1984

כאמור במסגרת הפסיקה האזרחית הישראלית, דוקטרינת תום הלב משמשת מצוות יסוד, המבטיחה כי עשיית משפט חורגת מעצם השיפוט בסכסוכים כדי לגלם תחום שבו שיקולים אתיים הם בעלי חשיבות עליונה. פרק זה מציע ניתוח מפורט של היישום של עקרון תום הלב על פני תקנות פרוצדורליות שונות, הממחיש את תפקידו הקריטי בעיצוב התנהלות משפטית והבטחת שלמות פרוצדורלית. כעת אעמוד על כמה דוגמאות ליישום עקרון תום הלב בתקנות סדר הדין האזרחי, הראשונה תהיה בתקנה 92 ותקנה 149(ב). כללים אלו מספקים הנחיות לתיקון כתבי טענות והגשת חוות דעת רפואיות, בהתאמה.³³ תקנה 92 לתקנות סדר הדין האזרחי מקנה לבית המשפט או לרשם סמכות להתיר לבעלי דין לשנות או לתקן את כתבי טענותיהם באופן שנראה צודק. כלל זה משקף גישה ליברלית לתיקון כתבי טענות, המאפשרת לצדדים להציג את טענותיהם בצורה המדויקת והמקיפה ביותר שניתן. עם זאת, שיקול הדעת של בית המשפט להתיר תיקונים אינו בלתי מוגבל. הכלל קובע גבולות מסוימים כדי להבטיח הוגנות ולמנוע ניצול לרעה.

גבול אחד כזה הוא בהתחשב באינטרסים של הצד שכנגד ובנזק המשפטי שנגרם עקב התיקון המבוקש. בית המשפט מביא בחשבון את נסיבות ההליך, לרבות יחס התיקון המבוקש לסכסוך, הוספת עילות תביעה חדשות בראיות שונות והתנהגות המבקש.³⁴ אם יקבע בית המשפט כי התיקון יקפח את הצד שכנגד או שהבקשה הוגשה באיחור רב וללא תום לב, רשאי הוא לסרב למתן רשות. בית המשפט שואף לאזן בין הצורך בהכרעה הוגנת לבין ההגנה על זכויות הצד שכנגד. תקנה 149(ב) לתקסד"א מעמידה מספר תנאים לעניין זה: "לא ידון בית-המשפט או הרשם בשום בקשה שבעל דין יכול היה להביאה בקדם-משפט, זולת אם ראה לעשות כן מטעמים מיוחדים שיירשמו וכשהדבר דרוש כדי למנוע עיוות דין". עקרון תום הלב הוא מכריע בהקשר זה: אם בעל דין נוהג בחוסר תום לב או גורם לעיכוב מופרז, עלול הדבר להשפיע על החלטת בית המשפט בעניין תיקון כתבי הטענות. בית המשפט שוקל האם המבקש פעל ביושר, בהגינות ובסבירות לאורך כל ההליך. דוגמאות למקרים העשויים להצדיק סירוב לבקשה לתיקון כוללים מצבים שבהם הפונה גילה חוסר תום לב או עיכוב מהותי. כמו כן, אם התיקון המבוקש ישלול מהצד שכנגד הגנה שהיתה מתעוררת לו הבקשה הייתה מוגשת מחדש, רשאי בית המשפט לדחות את התיקון.³⁵

תקנות 162 ו-163 ממחישות עוד יותר את החלת תום הלב בטיפול בעדים. עדים מוזהרים להעיד בכנות, עם הוראות למי שמעדיפים, מסיבות דתיות או מצפוניות, לאשר במקום להישבע. התאמה זו מבטיחה שההליך מכבד אמונות מגוונות תוך שמירה על שלמות העדות. התקנות קובעות גם לדמויות דתיות להישבע באופן התואם את אמונתן, תוך חיזוק עקרון תום הלב על ידי כיבוד נוהגי דת והעברת אמת כנה בהליכים משפטיים.³⁶

³³ תקנה 92 ותקנה 149 (ב) לתקנות סדר הדין האזרחי, התשמ"ד-1984

³⁴ רע"א 5818/12 עזרם מפעלי מתכת בע"מ (בפירוק) נ' נטפים בע"מ, פורסם בנבו (07.08.12)

³⁵ רע"א 1808/16 אהרון אמסלם נ' לאה אלון (פורסם בנבו 28.3.16); ע"א 721/84 משען נ' מדינת ישראל, פ"ד מא(1)

755, 748 (1987).

³⁶ תקנות 162 ו-160 לתקנות סדר הדין האזרחי, התשמ"ד-1984

תקנה 128(א) קובעת כי הגיש בעל דין חוות דעת בעניין רפואי, רשאי בעל דין אחר לדרוש בדיקה רפואית של נושא חוות הדעת תוך שלושים יום. עם זאת, לתובעים הזכות להתנגד לבדיקות כאלה, ללא קשר לחומרתן או לסיכונים הנלווים. זכות זו נגזרת מעקרונות היסוד של כבוד האדם וחירותו, האוסרים על פגיעה בחייו, בגופו או בכבודו של אדם.³⁷ בישראל, הזכות לשלמות גופנית ולשמירה על הכבוד מוגנת על פי חוק (לפיכך, לא ניתן לכפות על התובעים לעבור בדיקות רפואיות בניגוד לרצונם. בעוד שלתובעים יש זכות לסרב לבדיקות רפואיות, אי ציות ללא הצדקה סבירה עלולה לגרום לסנקציות. במידה ובעל דין לא נענה כראוי לדרישה לבדיקה רפואית ואינו מספק נימוק סביר, רשאי בית המשפט שלא לדרוש הוכחה של בעיה רפואית מטעמים.³⁸ המונח "ללא הצדקה סבירה" בתקנה 137(ב) לחוק המיסוי מחייב בחינה מדוקדקת של הנסיבות. אין זה כלל אחד המתאים לכולם, ועל שני הצדדים להציג את נימוקיהם להצדקת עמדתם.

עם זאת, בית המשפט נוטה להעדיף את הטוען בעת פרשנות המונח, בהתחשב בהשלכות החמורות של אי יכולת להסתמך על חוות דעת רפואית שהוגשה על ידי הנפגע. תובע אינו יכול פשוט לבטל בדיקה של רופא המשיב מבלי לספק הסבר או להסתמך על סיבה מופרכת. עם זאת, אם ניתן הסבר סביר, אין להפעיל את הסנקציה אלא אם היא מסכנת את ההכרעה ההוגנת של המשפט לגופו.³⁹ לדוגמה, אם התובע צריך לנסוע מרחק ניכר לצורך הבדיקה, על הנתבע להצדיק את נחיצות הנסיעה כאמור, כגון חוסר זמינות של מומחים מקומיים או כישוריו הייחודיים של הרופא הנבחר. על הצד הדורש בדיקה להפעיל את שיקול דעתו "בדרך מקובלת ובתום לב". המשמעות היא שעל בעל הדין לנהוג ברמת הגינות סבירה, בהתחשב בנסיבות העניין. חובת התנהגות תום הלב נגזרת מסעיף 61(ב) לחוק החוזים, החל על פעולות משפטיות שאינן בגדר חוזים. החלת תום הלב אינה מבוססת על אמונות סובייקטיביות של בעל הדין אלא על קנה מידה אובייקטיבי המתחשב בנסיבות הספציפיות של המקרה. המטרה היא להבטיח שגורמים המעורבים בתהליך הבדיקה יפעלו בצורה סבירה והוגנת.⁴⁰

תקנה 176 "בית המשפט רשאי לתת בכל עת הוראות לכל עניין שבסדרי הדין וכן לתקן כל פגם או טעות בכל הליך לרבות בעניין שהוכרע לפי תקנה 33(ד) אם ראה לנכון צורך בכך לשם הגשמת מטרת תקנות אלה" כפי שהוזכר לעיל תקנה 176 מרכזת את עקרונות הליבה של התנהגות אתית בתחום סדר הדין האזרחי, ומקנה לבתי המשפט סמכות נרחבת לפקח ביעילות על הליכים משפטיים. כלל זה מקנה לבית המשפט את הפררוגטיבה להתערב בכל שלב של ההליך המשפטי, מתן הנחיות ותיקון ליקויים או טעויות פרוצדורליות, והכל מתוך מטרה כוללת להגיע לפתרון צודק והוגן לסכסוכים. סמכות שיקול הדעת המוענקת לרשות השופטת מדגישה את תפקידה בשמירה על שלמות ההליך המשפטי, תוך הבטחה שההליכים מתנהלים בחוסר משוא פנים ומגיעים לשיאו בתוצאות מדויקות ושוויוניות.

³⁷ תקנה 128 לתקנות סדר הדין האזרחי, התשמ"ד-1984

³⁸ 277/96 לב נ' דשנים וחומרים כימיים בע"מ, תק-מח 96(2), 113 (1996)

³⁹ שלומי נרקיס עיקרון "תום-הלב" במשפט הישראלי (דין, הלכה ומעשה) **אוצר המשפט** (2023).

⁴⁰ שלומי נרקיס עיקרון "תום-הלב" במשפט הישראלי (דין, הלכה ומעשה) **אוצר המשפט** (2023).

יתרה מזאת, תקנה זו מסמיכה את בית המשפט להפעיל שליטה על תחום הטיעונים המשפטיים, ובמקרים מסוימים בהם יש מחסור בהנחיה רגולטורית, לשנות את לוחות הזמנים שנקבעו בעבר. לגמישות זו יש משמעות רבה בהתאמה לניואנסים ולמזדווגות של כל מקרה ייחודי, ובכך מקלה על הליך משפטי מותאם ויעיל יותר. עם זאת, ראוי לציין כי התקנה מטילה גם את הדרישה כי כל חריגה מלוחות זמנים פרוצדורליים שנקבעו או מהיקף הטענות המשפטיות חייבות להיות מבוססות בנסיבות חריגות. הוראה זו משמשת כאמצעי הגנה, שמירה על סדר דיוני ויכולת חיזוי, אשר הינם חלק בלתי נפרד מתפקוד מערכת המשפט, תוך מתן אפשרות להתאמות נדרשות במצבים חריגים. באמצעות גישה מאוזנת זו, תקנה 176 מפעילה את עקרון תום הלב, ומבטיחה שהמסגרת המשפטית תישאר גמישה ומובנית כאחד, ובכך משיגה תוצאות שוויוניות בליטיגציה אזרחית.

הבעיה היישומית

בכל ענף של משפט קיימות גם נורמות מחייבות וגם עקרונות מנחים, אך האיזון בין כללים נוקשים וסטנדרטים גמישים משתנה בין תחומים משפטיים שונים. ההסכמה העכשווית גורסת כי, במיוחד בתחום הפרוצדורלי, החוק צריך להיות כפוף בעיקרו לכללים קבועים. הרציונל מאחורי העדפה זו הוא כפול: ראשית, המשפט הפרוצדורלי דורש מידה יוצאת דופן של חיזוי ועקביות. תפקידו העיקרי הוא להקל על אכיפת זכויות היסוד, המחייבות מסגרת משפטית המציעה ליחידים דרך ברורה וישירה להציג את תיקיהם בפני בית המשפט.⁴¹ בהירות זו ממזערת את הזמן שהצדדים מבליים בניווט דיונים מקדימים, ומאפשרת גישה מהירה יותר לדיונים משפטיים הליבה ומונעת עוולות הנובעות מאי בהירות פרוצדורליות. לפיכך, נטען בטענה, מערכת כללים מפורטת המספקת הנחיה ברורה לגבי התנהגות פרוצדורלית משפרת את היעילות וההגינות. שנית, במערכת משפטית המאופיינת בהליכים יריבים, כמו זו של ישראל, כללים פרוצדורליים שואפים להגביל את שיקול הדעת השיפוטי בתוך מבנה הערכה מוגדר, ולהבטיח שהחלטות שיפוטיות אינן כפופות לשיפוט שרירותי אלא מתקבלות במסגרת המקדמת הגינות ומקיימת. הזכויות של כל הצדדים המעורבים.

בעוד שבתי המשפט השתמשו היסטורית בסטנדרטים גמישים כדי לטפל בליקויים פרוצדורליים ולצמצם את הסיכון לטעויות שיפוטיות גסות - כגון סמכות שיקול הדעת לתקן פגמים פרוצדורליים ולסנקציה על שימוש לא ראוי בהליכים משפטיים - מקרים אלו היו נדירים יחסית וניגשו בזהירות.⁴² גישה זהירה זו נובעת מהכרה בסיכונים הפוטנציאליים הכרוכים בהסתמכות יתר על סטנדרטים מוגדרים באופן רחב, אשר נתפסו בעיקר ככלי לטיפול בסוגיות ספציפיות בתוך המערכת הפרוצדורלית ולא כמרכיבי יסוד.⁴³

⁴¹ מנחם מאוטנר "כללים וסטנדרטים בחקיקה האזרחית החדשה לשאלת תורת המשפט של החקיקה" משפטים 321, 326 (התשמ"ח).

⁴² משה לנדוי "על השמרנות בסדרי הדין" ספר זוסמן 285 (אהרן ברק, יצחק זמיר וחיים כהן עורכים, 1984).

⁴³ יששכר רוזנצבי הלוי האזרחי 245–248 (2015).

השפעה הנרחבת של תום הלב במשפט האזרחי, והדגישה את דיונו כמעט בכל היבט של התחום. במשפט הישראלי תום הלב הוחל לראשונה בפרשת שילה, שבה הרחיב ברק את היקף תום הלב מעבר לדיני החוזים בכך שקשר אותו לתחומים משפטיים אחרים באמצעות סעיפים 39 ו-61(ב) לחוק החוזים.⁴⁴ זה למעשה הפך את תום הלב לעיקרון מנחה במשפט האזרחי.⁴⁵ עם זאת, היישום הרחב של תום הלב, במיוחד במשפט הפרוצדורלי המאופיין בכללים מחמירים וצורך בבהירות, עלול לערער את הערכים השיפוטיים המרכזיים ולהכניס חוסר תפקוד משמעותי. אמנם אין חולק על הרלוונטיות של תום לב בהליכים משפטיים, אך יישומו המרחיב מצריך תיחום זהיר ומדויק כדי להימנע ממלכודות פוטנציאליות ולהתייחס לטיעוני נגד - צעדים שלא ננקטו בפסק הדין הראשוני. גישתו של השופט ברק, שהגדירה באופן רחב את תחולתו של תום הלב מבלי להתייחס בפירוט לנחיצותו או לסוגיות הפוטנציאליות שלו, חרגה מהתהליך האידיאלי של יצירת תקדימים משפטיים הכרוכים בשיקול וניתוח מעמיקים של נקודות מבט תומכות ומנוגדות כאחד. גישה יותר גמישה ומכוונת עשויה הייתה לאזן בין הכנסת תום לב דיוני לבין חסרונותיו האפשריים.

משפט משווה

עקרון תום הלב הוכר ויושם בהדרגה בתחומים שונים של המשפט הבריטי, לרבות דיני חוזים, דיני ביטוח ודיני עבודה. בדיני החוזים, עיקרון תום הלב שימש כאמצעי לטפח הוגנות ויושר ביחסים חוזיים. הוא מחייב את הצדדים לפעול ביושר ובסבירות, ולהבטיח שהם לא יממשו את זכויותיהם החוזיות באופן שיערער את האינטרסים הלגיטימיים של הצד השני. בנוסף, העיקרון הוטמע בדיני הביטוח, שם הוא מטיל אחריות על המבטחים על התנהלות הוגנת וישרה עם המבוטחים. זה מבטיח שמבטחים לא ינצלו את עמדת המיקוח המעולה שלהם לרעת המבוטחים. זאת ועוד, עקרון תום הלב מצא רלוונטיות בדיני העבודה, דווקא ביחס לחובת האמון והאמון בין מעסיקים לעובדים. חובה זו מחייבת את שני הצדדים לפעול בתום לב ולא לערער או להפר את האמון והאמון ההדדי החיוניים ליחסי עבודה.⁴⁶

ניתן לייחס את השינוי הזה להופעתם של חקיקה חדשה והחלטות שיפוטיות שהרחיבו את היקפו ויישומו של העיקרון. לדוגמה, חוק זכויות הצרכן 2015 הציג חובת תום לב בחוזי צרכנים, המחייב עסקים לפעול בהגינות ושקיפות כלפי צרכנים. יתרה מכך, לפסיקה היה תפקיד מכריע בעיצוב ההבנה המתפתחת של תום לב. בהחלטת Yam Seng Pte Ltd v International Trade Corp, הכיר בתי המשפט בחובת תום לב כללית בחוזים מסחריים, תוך שימת דגש על חשיבות היושר, האמון וההתנהלות ההוגנת בין הצדדים המתקשרים.

⁴⁴ גבריאלה שלו "עוד על עיקרון תום הלב" קריית המשפט ג 121, 128 (2003).

⁴⁵ בר"ע 305/80 שילה נ' רצקובסקי, פ"ד לה(3) 449 (1981).

⁴⁶ Grishina, Y. S., & Borisova, L. V. (2020). Good Faith Principle in Exercising and Protection of Civil

Rights of Contracting Parties in the Laws of England and Russia. *Perm U. Herald Jurid. Sci.*, 47, 45

שינוי זה לעבר גישה הקשרית משקף הכרה גוברת בכך שהמודל המחמיר המבוסס על אוטונומיה עשוי לא תמיד להתאים, במיוחד ביחסים חוזיים מורכבים ולא שוויוניים.⁴⁷ כללי הפרוצדורה האזרחית (CPR) באנגליה מספקים מסגרת מקיפה לניהול ליטיגציה אזרחית. ה-CPR, שפותח בתגובה לדאגות לגבי המורכבות והעלות של התדיינות משפטית, שואפת לקדם יעילות, הוגנות וגישה לצדק. כללים אלו מייצגים שינוי משמעותי במערכת המשפט האנגלית, המחליפה את הגישה המפוצלת והאד-הוק הקודמת בסט כללים מאוחד. אחדות זו היא משמעותית שכן היא מבטיחה עקביות ויכולת חיזוי בפתרון מחלוקות. כללי הפרוצדורה מכסים היבטים שונים של ליטיגציה אזרחית, לרבות תחילת הליכים, ניהול תיקים, ראיות ועלויות. בדגש על ניהול תיקים אקטיבי על ידי שופטים, ועידוד זיהוי מוקדם ופתרון בעיות. גישה זו לא רק מקלה על פתרון סכסוכים בזמן וחסכוני, אלא גם מקדמת את עקרון המידתיות, ומבטיחה שהמשאבים המושקעים בליטיגציה יהיו פרופורציונליים לערכו ולמורכבותו של התיק. יתר על כן, כללים אלו משלבים מנגנונים חלופיים ליישוב סכסוכים, כגון גישור, עידוד הצדדים לבחון אפשרויות יישוב לפני פנייה למשפט.⁴⁸

החלת עקרון תום הלב על הליכים אזרחיים בבריטניה מציבה מספר אתגרים. תום הלב הוא עיקרון יסוד במערכות משפט רבות, המדגיש יושר, הגינות ושיתוף פעולה בין הצדדים. עם זאת, במסגרת המשפטית הבריטית, מושג תום הלב הוגבל באופן מסורתי ליחסים חוזיים ספציפיים, כגון חוזי ביטוח או שותפויות. המסורת המשפטית האנגלית נרתעה מלהרחיב את עקרון תום הלב להליכים אזרחיים בצורה רחבה יותר. אחד האתגרים ביישום תום הלב בהליכים אזרחיים הוא הפוטנציאל לסובייקטיביות ואי ודאות. העיקרון חסר הגדרה ברורה ומקובלת בכל העולם, מה שמקשה על שופטים ואנשי משפט לפרש וליישם אותו באופן עקבי. בנוסף, האופי האדורסרי של מערכת המשפט הבריטית, ששמה דגש חזק על אוטונומיה מפלגתית והגנה על אינטרסים אינדיבידואליים, עשויה להתנגש עם הרוח השיתופית וההרמונית של תום לב. התנגשות זו עלולה ליצור מתח וחוסר ודאות בהליכים אזרחיים, מכיוון שצדדים עשויים להסס לחשוף מידע או לשתף פעולה באופן מלא בשל חששות לגבי פגיעה אפשרית באינטרסים שלהם. כתוצאה מכך, יישום עקרון תום הלב בהליכים אזרחיים בבריטניה עשוי לדרוש שיקול דעת זהיר ורפורמה אפשרית כדי להבטיח את יישומו האפקטיבי.⁴⁹

ההתפתחויות והוויכוחים האחרונים סביב יישום תום הלב בהליכים אזרחיים בבריטניה עוררו עניין רב בקרב חוקרים ועוסקים משפטיים. תום הלב, כעיקרון, מחייב את הצדדים לפעול ביושר, בהגינות ובשיתוף פעולה בהתנהלותם החוזית. עם זאת, החלת תום הלב בהליכים אזרחיים הייתה נושא למחלוקת. (יש הטוענים כי יש להכיר במפורש ולהחיל את עקרון תום הלב בהליכים אזרחיים בריטיים. הם טוענים שזה יקדם הוגנות ותגביר את שלמותה הכוללת של מערכת המשפט. מנגד, המבקרים טוענים כי שילוב תום הלב עלול להוביל לאי ודאות וליצור עומסים נוספים על הצדדים

⁴⁷ Lokugamage, A. U., & Pathberiya, S. D. C. (2017). Human rights in childbirth, narratives and restorative justice: a review. *Reproductive health*, 14(1), 1-8

⁴⁸ Jolowicz, J. A. (2000). *On civil procedure*. Cambridge University Press.

⁴⁹ Piers, M. (2011). Good Faith in English Law-Could a Rule Become a Principle. *Tul. Eur. & Civ. LF*, 26, 123

המעורבים בסכסוכים משפטיים. הם מאמינים כי המסגרת המשפטית הקיימת מתייחסת כראוי לדאגות של הגינות ושיתוף פעולה ללא צורך בהכרה מפורשת בתום לב. דיון מתמשך זה מעלה שאלות חשובות לגבי תפקידו של תום הלב בהליכים אזרחיים וכיצד ניתן לאזן אותו ביעילות עם עקרונות ושיקולים משפטיים אחרים.⁵⁰

מערכת המשפט הגרמנית

הקוד האזרחי הגרמני (Bürgerliches Gesetzbuch, BGB), שהוכרז על ידי הרייכסטאג, נכנס לתוקף בשנת 1900, וסימן ציון דרך משמעותי באיחוד המשפטי של גרמניה. מאמץ קודיפיקציה זה, שנועד להרמוניה בין המסורות המשפטיות השונות של מדינות גרמניה המאוחדות החדשות, היה שיאו של דיונים נרחבים של ועדות מומחים. ועדות אלו כללו לא רק חוקרים משפטיים ספוגים במסורת המשפטית הגרמנית, אלא גם נציגים ממגזרים שונים המושפעים מהקודקס.⁵¹ ה-BGB מחולק באופן שיטתי לחמישה ספרים עיקריים, המכסים עקרונות כלליים, חובות, דיני רכוש, משפחה וירושה. מבנה זה מבטיח מסגרת משפטית מקיפה, כאשר החלק הכללי קובע נורמות יסוד החלות על פני הקודקס. ההתמקדות שלנו תהיה בעיקר בקטע זה, במיוחד בהבנת הגישה של הקודקס לעקרון תום הלב, אם כי היא רלוונטית לכל הסעיפים. בתוך ה-BGB, מושג תום הלב מנוסח באמצעות שני מונחים נפרדים: "Gutem Glaube" ו-"Treu und Glaube". "אמונה טובה" קשור בעיקר לדיני הקניין, ומציין סטנדרט של התנהגות זהירה בעסקאות, תוך שימת דגש על היעדר ידע באשר לבעלות על נכס המועבר. לעומת זאת, "Treu und Glaube", בתרגום ל"נאמנות ואמונה", מוצא את יישומו העיקרי בדיני החיובים. מונח זה התפתח כדי להקיף משמעות משפטית רחבה יותר, ולמעשה משמש כעקרון מנחה בכל מערכת המשפט הגרמנית.

בתחום דיני הקניין, אמונה טובה מסייעת בטיפול בתרחישים הכרוכים בהעברת רכוש על ידי מי שאינם בעלים. המונח קשור קשר הדוק למושג "חוסר ידע", הפטור מעבירים מאחריות אם לא היו מודעים לבעלותו האמיתית של הנכס. החוק הגרמני מרחיב את המושג של חוסר תום לב מעבר לידע בלבד על פערי בעלות, כך שיכלול מקרים של רשלנות חמורה או בורות מכוונת. גישה זו מדגישה סטנדרט אובייקטיבי, המעריך את תום הלב לא רק לפי הבנתו הסובייקטיבית של הנעבר אלא גם לפי עמידתו בסטנדרטים של חריצות נורמטיבית. "Treu und Glaube", לעומת זאת, הוא מונח שמקורו בימי הביניים, שמכיל באופן מסורתי את המהות של תום לב ביחסים מסחריים. תחולתו, על אף שהיא נטועה בדיני החובות, מתרחבת באופן משמעותי, כאשר סעיף 242 לבג"ב משמש כעוגן משפטי מרכזי. סעיף זה מחייב את החייבים למלא את התחייבויותיהם באופן התואם את עקרונות תום הלב, בהתחשב בשיטות סחר מקובלות. הוא מדגיש ציפייה הדדית לנאמנות ולהתנהגות מצפונית, המבטיחה שעסקאות מבוצעות תוך התחשבות בהסתמכות ההדדית הגלומה ביחסים חוזיים.⁵²

⁵⁰ Teubner, G. (1998). Legal irritants: good faith in British law or how unifying law ends up in new divergencies. *The modern law review*, 61(1), 11-32.

⁵¹ רועי קרייטנר, "קודקס, מדע, חוזה: טיול שורשים בחשיבה הקודיפיקטיבית", **משפטים** לו (2006) 327.

⁵² גלעד נוה עקרונות היסוד בהצעת הקודקס האזרחי סקירה משווה. הקודקס האזרחי הגרמני **הלשכה המשפטית** (2011).

הפרשנות של סעיף 242 והנורמות הנלוות על ידי בתי המשפט בגרמניה העשירה את ההבנה המשפטית של תום הלב, והעמידה אותה כ"נורמת על" המשפיעה על היבטים מגוונים של המשפט האזרחי. באמצעות פרשנויות שיפוטיות, נוצרה הבנה דינמית ומובנית באופן קטגורי של תום לב, המדגישה את תפקידה בטיפול הוגנות, שקיפות והתנהגות אתית בעסקאות משפטיות. הגישה הגמישה של הקוד האזרחי הגרמני לעקרון תום הלב, המנוסחת באמצעות "Gutem Glaube" ו-"Treu und Glaube", משקפת מחויבות עמוקה להתנהגות אתית ולהגינות בעסקאות משפטיות. על ידי הקמת מסגרת מושגית כפולה, ה-BGB מתייחס למורכבות של תום לב בתחומים משפטיים שונים, מעסקאות רכוש ועד להתחייבויות רחבות יותר במסגרת יחסים חוזיים. האבולוציה והפרשנות של עקרונות אלה, במיוחד באמצעות פסיקה סביב סעיף 242, מדגישות את התפקיד הבסיסי של תום הלב במשפט הגרמני, מעבר לחובה המשפטית בלבד לגלם את הרוח האתית של מערכת המשפט עצמה.⁵³

⁵³ גואלטיארו פרוקציה, קווים לתורת תום-הלב, **עיוני משפט** יג (תשמ"ה-תשמ"ט), 41.

חקירת עקרון תום הלב במסגרת סדרי הדין האזרחיים בישראל סיפקה תובנות חשובות לגבי משמעותו המכרעת, כמו גם למורכבויות המתעוררות במהלך יישומו המעשי. ניתוח תיאורטי זה מתעמק בתחום הפרקטיקות המשפטיות האזרחיות, ומדגיש את התפקיד המרכזי שממלא עיקרון זה בהנחיית שיקול הדעת השיפוטי, בהשפעה על התנהגותם של בעלי הדין ובשמירה על שלמות ההליכים המשפטיים. באמצעות בחינה מעמיקה של תקנות סדר הדין האזרחי, פסקי דין ופרשנויות מלומדים, מטרת מחקר זה היא לשרטט את השזירה העמוקה של עקרון תום הלב במרקם המשפט האזרחי בישראל תוך זיהוי האתגרים המובנים הכרוכים ביישומו.

עקרון תום הלב מתגלה כערך יסוד במשפט הישראלי, המשמש כעיקרון מנחה המטפח הוגנות, יושר וכיבוד זכויותיהם של כל הפרטים המעורבים. ניתן לראות את השפעתה בהיבטים פרוצדורליים שונים, כגון תיקון כתבי טענות, גביית עדויות, ניהול ראיות ועמידה במועדים פרוצדורליים. במקרים אלה, העיקרון פועל כהגנה מפני ניצול פרוצדורלי, מקדם שקיפות ומקל על פתרון הוגן של סכסוכים.

אף על פי כן, יישום עקרון תום הלב מציב אתגרים. האופי הדינמי של ליטיגציה אזרחית והמורכבות של סוגיות משפטיות עכשוויות מעצימים את הקשיים הקשורים ביישום עיקרון זה.

לסיכום, עקרון תום הלב עומד כמרכיב הכרחי בהבטחת ההגינות. למרות האתגרים המשמעותיים הכרוכים ביישומו, מאמצים משותפים להבהיר, לחנך ולאכוף את העיקרון הזה יכולים לטפל בבעיות אלו ביעילות. על ידי התמודדות עם המורכבויות השזורות בתום לב, מערכת המשפט הישראלית יכולה להמשיך ולהתקדם לקראת צדק רב יותר, להבטיח שהליכים אזרחיים לא רק יפתרו סכסוכים אלא גם יעשו זאת באופן המקיים עמוקות את עקרונות ההגינות והיושר.

ביבליוגרפיה

- חוק החוזים (חלק כללי), תשל"ג-1973 .
- חוק הגנת הצרכן, התשמ"א-1981.
- חוק ניירות ערך, התשכ"ח-1968.
- חוק השכירות והשאלה, התשל"א-1971.
- חוק המכר, התשכ"ח-1968.
- תקנות סדר הדין האזרחי, תשע"ט-2018.
- בג"ץ 59/80 **שירותי תחבורה ציבוריים באר שבע בע"מ נ' בית הדין הארצי לעבודה בירושלים**, פ"ד לה (1) 828 (1980).
- ע"א 838/75 **ספקטור נ' צרפתי**, פ"ד לב (1) 231 (1977) .
- ע"א 3496/15 **הורמוז בבלפור נ' גבעת מרום בע"מ**, 2 (פורסם בנבו, 17.1.2017).
- ע"א 270/80 **פנידר חברה להשקעות פתוח ובנין בע"מ נ' קסטרו**, פ"ד לה (2) 713 (1981).
- ע"א 207/79 **רביב משה ושות' בע"מ נ' בית יולס בע"מ**, פ"ד לו (1) 533 (1982).
- ע"א 2643/97 **גנז נ' בריטיש וקולוניאל חברה בע"מ פד"י נו (2) 385** (נבו 5.2.2003) .
- ע"א 721/84 **משען נ' מדינת ישראל**, פ"ד מא (1) 755, 748 (1987).
- רע"א 1808/16 **אהרון אמסלם נ' לאה אלון** (פורסם בנבו 28.3.16).
- בש"א 6479/06 **בנק דיסקונט נ' שנפ**, 8-7, 12 (פורסם בנבו, 15.1.2007).
- בר"ע 305/80 **שילה נ' רצקובסקי**, פ"ד לה (3) 449 (1981) .
- בר"ע 277/96 **לב נ' דשנים וחומרים כימיים בע"מ**, תק-מח (2) 96, 113 (1996).
- רע"א 9138/20 **אורלי פיסטול נ' עוזרי שמעון** (פורסם בנבו, 07.02.2021).
- בש"א 2236/06 **חממי נ' אוחיון**, 7 (פורסם בנבו, 5.6.2006) .
- אהרן ברק פרשנות במשפט — כך רביעי: פרשנות החוזה 213 (2001).
- אהרן ברק "לקראת קודיפיקציה של המשפט האזרחי" **עיוני משפט** ג (1) 5 (1973)
- אסף טבקה "פרדיגמת מערך ההליכים המקדמיים בסדר הדין האזרחי החדש: מאפיינים דיוניים ומהותיים" **קריית המשפט** (2021)
- איסי רוזן-צבי, הסיפור של שילה נ' רצקובסקי: איך ומדוע חדרה (במקרה) חובת תום הלב לסדר הדין האזרחי?, מעשי משפט י, (2019).
- בנימין פורת "תום לב: עיון מושגי השוואתי" **משפטים** לט 603, 624 (2010).
- גבריאלה שלו "עוד על עיקרון תום הלב" **קריית המשפט** ג 121, 128 (2003).
- גלעד נוה עקרונות היסוד בהצעת הקודקס האזרחי סקירה משווה הקודקס האזרחי הגרמני **הלשכה המשפטית** (2011).
- גואלטיארו פרוקצ'יה, קווים לתורת תום-הלב, **עיוני משפט** יג (תשמ"ה-תשמ"ט), 41 .
- יששכר רוזן-צבי **הרפורמה בסדר הדין האזרחי: מורה נבוכים** (2021)

יששכר רוזן-צבי ההליך האזרחי 245–248 (2015)
יואב דותן "החובה לקבוע כללים מנהליים" **משפטים** כג 437, 449-450 (התשנ"ד).
מנחם מאוטנר "כללים וסטנדרטים בחקיקה האזרחית החדשה לשאלת תורת המשפט של
החקיקה" **משפטים** יז 321, 326 (התשמ"ח).
משה לנדוי "על השמרנות בסדרי הדין" ספר זוסמן 285 (אהרן ברק, יצחק זמיר וחיים כהן
עורכים, 1984).
ענת אלבק תקנה ואין מורים כן? על הסמכות החדשה של ערכאת הערעור לפי תקנה 138(א)(1) מאז
הרפורמה בסדר הדין האזרחי **עיוני משפט** (2023)
רועי קרייטנר, "קודקס, מדע, חוזה: טיול שורשים בחשיבה הקודיפיקטיבית", **משפטים** לו 327
(2006).
שלומי נרקיס עיקרון "תום-הלב" במשפט הישראלי (דין, הלכה ומעשה) **אוצר המשפט** (2023).

מקורות זרים :

Ben-Porath, A. G. (2021). Security Studies in Israel: Scholarship and Practice (Doctoral dissertation, Ohio University).

Grishina, Y. S., & Borisova, L. V. (2020). Good Faith Principle in Exercising and Protection of Civil Rights of Contracting Parties in the Laws of England and Russia. Perm U. Herald Jurid. Sci., 47, 45.

Hesselink, M. W. (2010). The concept of good faith. Towards A European Civil Code, Fourth Revised and Expanded Edition, 619-649.

Jolowicz, J. A. (2000). On civil procedure. Cambridge University Press.

Kolb, R. (2006). Principles as sources of international law (with special reference to good faith). Netherlands international law review, 53(1), 1-36.

Lokugamage, A. U., & Pathberiya, S. D. C. (2017). Human rights in childbirth, narratives and restorative justice: a review. Reproductive health, 14(1), 1-8.

Piers, M. (2011). Good Faith in English Law-Could a Rule Become a Principle. Tul. Eur. & Civ. LF, 26, 123.

Teubner, G. (1998). Legal irritants: good faith in British law or how unifying law ends up in new divergencies. The modern law review, 61(1), 11-32.

Digitized by Google